

УДК 631.1:338.4

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ З УРАХУВАННЯМ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Тетяна Маренич; Олена Смігунова

*Інститут тваринництва Національної академії аграрних наук України,
Харків, Україна*

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3162-7394>

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9660-3361>

Резюме. Присвячено теоретичному та методичному обґрунтуванню спеціалізації аграрних підприємств в умовах сучасних викликів. Дослідження галузевої структури сільськогосподарських підприємств України виявило стабільне скорочення частки тваринництва у валовому аграрному виробництві та збільшення частки рослинництва протягом усього періоду незалежності. Розкрито сутність спеціалізації як концентрації виробництва на окремих видах продукції з метою підвищення ефективності та раціонального використання ресурсів. До переваг спеціалізованих господарств віднесено стабільні зв'язки з партнерами, оптимізація ресурсів та спрощення виробничих процесів. Визначено три сучасні тенденції спеціалізації аграрних підприємств: 1) багатогалузева спеціалізація з розвитком супутніх напрямків; 2) вузькопрофільне виробництво з повним циклом і кооперацією; 3) комбіноване виробництво з поєднанням основних і допоміжних галузей. Надано авторське визначення спеціалізації як стратегічного вибору напрямку виробництва, що базується на ефективному використанні ресурсів з метою досягнення максимальної конкурентоспроможності та сталого розвитку в умовах мінливого зовнішнього середовища. Запропоновано принципи спеціалізації (економічна доцільність, ресурсомісткість, концентрація виробництва тощо) та обґрунтовано необхідність розмежування її видів і форм. Наголошено, що види спеціалізації відображають виробничі особливості, тоді як форми – напрямки концентрації діяльності підприємств на певних видах сільськогосподарського виробництва. Запропоновано оцінювання спеціалізації здійснювати за трьома групами показників: напрямку виробництва, рівня спеціалізації та її економічної ефективності. Рекомендовано використовувати структуру товарної продукції за постійними цінами для об'єктивності визначення рівня спеціалізації. Сформовано причинно-наслідкові зв'язки між ключовими поняттями, пов'язаними зі спеціалізацією. Доведено доцільність поєднання галузей задля оптимального використання земельних ресурсів. Зроблено висновок, що розвиток спеціалізації відбувається в діалектичному поєднанні інтеграції й концентрації, а її удосконалення має знижувати ризики та підвищувати фінансову стійкість підприємств. Серед сучасних викликів, що впливають на рівень спеціалізації аграрних господарств, відзначено зміну клімату, військові дії та необхідність орієнтації на сталий розвиток.

Ключові слова: спеціалізація, аграрні підприємства, виробничий напрям, концентрація, ефективність, диверсифікація, сталий розвиток.

https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2025.04.029

Отримано 01.07.2025

УДК 631.1:338.4

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF SPECIALIZATION OF AGRICULTURAL ENTERPRISES TAKING INTO ACCOUNT CURRENT CHALLENGES

Tetiana Marenych; Olena Smihunova

*Institute of National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine,
Kharkiv, Ukraine*

Summary. The article is devoted to the theoretical and methodological substantiation of the specialization of agricultural enterprises in the conditions of modern challenges. The study of the sectoral

structure of agricultural enterprises in Ukraine revealed a stable reduction in the share of livestock farming in gross agricultural production and an increase in the share of crop production throughout the period of independence. The essence of specialization is revealed through the concentration of production on specific types of products, aiming to increase efficiency and the rational use of resources. The advantages of specialized farms include stable partnerships, optimized resource utilization, and simplified production processes. Three modern trends in the specialization of agricultural enterprises are identified: 1) multi-sector specialization with the development of related areas; 2) narrow-profile production with a full cycle and cooperation; 3) combined production with a combination of main and auxiliary industries. The author's definition of specialization is provided as a strategic choice of the direction of production, based on the effective use of resources in order to achieve maximum competitiveness and sustainable development in a changing external environment. The principles of specialization (economic feasibility, resource intensity, concentration of production, etc.) are proposed, and the need to distinguish their types and forms is substantiated. It is emphasized that the types of specialization reflect production features, while the forms are the directions of concentration of enterprises' activities in certain types of agricultural production. It is proposed to assess specialization according to three groups of indicators: direction of production, level of specialization and its economic efficiency. It is recommended to use the structure of commodity products at constant prices for the objective determination of the level of specialization. Cause-and-effect relationships between key concepts related to specialization are formed. The expediency of combining industries for optimal use of land resources is proven. It is concluded that the development of specialization occurs in a dialectical combination of integration and concentration, and its improvement should reduce risks and increase the financial stability of enterprises. Among the modern challenges affecting the level of specialization of agricultural enterprises, climate change, military operations and the need to focus on sustainable development are noted.

Key words: specialization; agricultural enterprises; production direction; concentration; efficiency; diversification; sustainable development.

https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2025.04.029

Received 01.07.2025

Постановка проблеми. В умовах зростання конкуренції та невизначеності аграрні підприємства потребують підвищення ефективності, конкурентоспроможності й стабільності. Спеціалізація, як зосередження на окремих видах продукції або технологічних процесах, виступає не лише економічною доцільністю, а й стратегічною потребою. Стратегічне управління галузевою структурою сприяє формуванню адаптивної бізнес-моделі, здатної ефективно функціонувати в динамічному середовищі. Нині більшість українських сільськогосподарських підприємств мають багатогалузеву структуру з переважною орієнтацією на зернові культури й соняшник, що знижує обсяги валової продукції, її товарність і загальну ефективність. Адаптація спеціалізації до сучасних викликів є необхідною умовою сталого розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На основі багаторічних досліджень українські вчені-економісти сформуvalи наукову систему поглядів на суспільний поділ праці та спеціалізацію аграрних підприємств з урахуванням природно-економічних умов різних регіонів України. Сутність, форми, принципи спеціалізації сільськогосподарського виробництва, особливості й чинники її формування та показники визначення в умовах ринкових відносин, а також заходи щодо забезпечення успішного розвитку та поглиблення спеціалізації висвітлено у працях Андрійчука В. Г. [1], Беженар І. М. [2], Калініченка В. М. [3], Канінського П. К. [4], Маліка М. Й. [5], Оріщенка Д. М. [6], Чукіної І. В. [7], Яворської Т. І. [8] та ін. Водночас відсутнє комплексне вивчення цієї проблеми, що зумовлює існування різних, подекуди протилежних думок. Деякі вітчизняні дослідники трактують спеціалізацію переважно як кількісний показник – зменшення кількості галузей, натомість інші вважають вирішальним домінування певної галузі у поєднанні з додатковими напрямками та вдосконаленням технології виробництва. Поняття спеціалізації тісно пов'язане з розміщенням сільськогосподарського виробництва. Згідно з однією точкою зору спеціалізація – це форма розміщення, що

базується на теорії поділу праці. Інші науковці розглядають розміщення як кількісний, а спеціалізацію – як якісний аспект територіальної організації виробництва. Проте ототожнення цих понять є спрощеним, оскільки їх економічна сутність є різною. Розбіжності у трактуванні зумовлені багатогранністю економічного змісту спеціалізації, а наукові підходи доповнюють один одного, розкриваючи різні її аспекти.

Канінський П. К. стверджує, що спеціалізація сільського господарства є формою суспільного поділу праці, що виражається у зосередженні виробництва одного або кількох видів продукції, виконанні окремих технологічних процесів чи наданні послуг у певних галузях відповідно до природно-економічних умов і ринкових відносин. Її мета полягає у підвищенні ефективності виробництва та конкурентоспроможності з мінімальним ризиком. Вчений виділяє дві форми розміщення сільськогосподарського виробництва: універсальну та спеціалізовану [4, с. 176].

У зарубіжних дослідженнях простежуються два підходи до розгляду спеціалізації аграрних підприємств: перший – як зосередження трудових та матеріальних ресурсів на виробництві товарів і послуг, що мають найбільше економічне значення для ринку [9; 10]; другий – як одна з форм диверсифікації, яка ґрунтується на використанні наявних ресурсів [11; 12]. Взагалі диверсифікація фермерських господарств – це практика розширення асортименту продуктів і послуг, що пропонуються на фермі, за межі традиційної сільськогосподарської діяльності. Вона може охоплювати такі напрями, як агротуризм, виробництво відновлюваної енергії, переробку продукції з доданою вартістю, а також вихід на різні сільськогосподарські ринки – зокрема нішеву та органічну продукцію, сферу відпочинку й розваг (риболовля, полювання, верхова їзда, кемпінг) [12]. Втім зазначені напрями диверсифікації потребують відповідних інвестицій у нові продукти чи послуги.

Водночас у західній економічній літературі фермерське господарство, що виробляє один вид продукції вважається спеціалізованим, якщо кілька видів продукції однієї галузі або займається і рослинництвом, і тваринництвом – класифікується як диверсифіковане. При цьому сукупність видів продукції розглядається як «портфель продуктів» підприємства. Такий підхід запозичений із портфельної теорії (portfolio theory), яка походить з фінансів, але використовується і в стратегічному управлінні. Дослідження зарубіжних учених показують, що диверсифіковані ферми, як правило, демонструють більшу фінансову стабільність порівняно зі спеціалізованими. Спеціалізовані ферми за своєю природою сильно залежать від успіху однієї культури або виду худоби. Коливання ринку, що впливають на цей конкретний продукт, можуть суттєво вплинути на загальну прибутковість та фінансову стабільність ферми. Диверсифіковані ферми, з іншого боку, можуть пом'якшити цей ризик, розподіляючи свої інвестиції між кількома видами діяльності [13]. У праці [11] проаналізовано розвиток фермерських господарств у Швеції (2000–2007 рр.) за рівнем спеціалізації та диверсифікації. Виявлено зростання несільськогосподарської диверсифікації, що відповідає цілям розвитку сільських територій, однак її внесок у доходи залишається незначним. Дослідники довели, що фінансові умови впливають на стратегії ферм: за кращої ліквідності переважає спеціалізація, за гіршої – диверсифікація. Доступ до внутрішніх ресурсів, зокрема доходів від лісу, сприяє розвитку нових несільськогосподарських напрямів. Вчені зробили висновок, що диверсифікація на основі наявних ресурсів відрізняється від тієї, що потребує інвестицій.

Проте, незважаючи на багатостороннє висвітлення спеціалізації в науковій літературі, залишаються недостатньо вивченими наукові основи формування спеціалізованого виробництва в аграрних господарствах в умовах воєнних дій та зміни клімату.

Мета дослідження – обґрунтування теоретико-методичних засад спеціалізації аграрних підприємств в умовах викликів сьогодення.

Постановка завдання. Цілями статті є: визначити економічну сутність спеціалізації сільськогосподарського виробництва; охарактеризувати галузеву структуру та сучасні тенденції спеціалізації аграрних підприємств України; обґрунтувати принципи спеціалізації; визначити види та форми спеціалізації; узагальнити підходи до оцінювання спеціалізації в аграрній сфері; встановити причинно-наслідкові зв'язки між досліджуваними категоріями, які пов'язані зі спеціалізацією.

Виклад основного матеріалу. Аналіз динаміки галузевої структури аграрних підприємств України свідчить про сталу тенденцію до зменшення частки тваринницької продукції у валовій сільськогосподарській продукції, що супроводжується зростанням питомої ваги продукції рослинництва впродовж усього періоду незалежності. Дані демонструють, що основними виробниками сільськогосподарської продукції за 2015–2023 рр. є аграрні підприємства, зокрема у сфері рослинництва. Частка продукції тваринництва у них також зростає – з 47% до 58% за досліджуваний період [16, с. 129]. У 2023 р. на підприємства припадало 84,4% продукції рослинництва і 15,6% тваринництва, тоді як у господарствах населення – 73,4% і 26,6% відповідно [16, с. 130]. Попри зменшення їхньої частки в загальному виробництві, господарства населення у 2023 р. забезпечили 62,2% молока, 50,3% яєць, 90,1% вовни та 25% м'яса [16, с. 156]. Водночас основними виробниками продукції вищої якості залишаються великотоварні підприємства, які завдяки масштабам виробництва та спеціалізації досягають вищої продуктивності.

Рациональний підбір галузей і видів продукції з урахуванням специфіки господарства й територіального розміщення є необхідною умовою ефективного розвитку сільськогосподарського виробництва. Це забезпечується спеціалізацією – формою суспільного поділу праці та результатом розвитку продуктивних сил. Вона визначає структуру виробництва, дозволяє концентрувати ресурси на пріоритетних напрямках, що забезпечує зростання продуктивності, якості продукції та зниження собівартості. Спеціалізація сприяє зміцненню ринкових позицій підприємства, підвищує його інноваційну спроможність і привабливість для партнерства.

Вважаємо, що спеціалізація аграрного підприємства – це стратегічний вибір напрямку виробництва, що базується на оптимальному використанні природних, економічних і технологічних ресурсів із метою досягнення максимальної конкурентоспроможності й сталого розвитку в умовах змінної зовнішньої кон'юнктури. Таке визначення наголошує лише на виробничу спрямованість, а й стратегічний характер, адаптивність та ціль – конкурентоспроможність і сталий розвиток.

Форму розміщення сільськогосподарського виробництва розуміємо як спосіб територіальної організації аграрної діяльності, що відображає характер просторового поєднання галузей сільського господарства, враховуючи природно-кліматичні, економічні, соціальні, інфраструктурні та ринкові чинники. Основними характеристиками цього поняття є: територіальна прив'язка, галузева спеціалізація, інфраструктурна доступність, економічна доцільність. Тому варто виділити зональну (природно-географічну), районну, локальну, агломеровану форми розміщення сільськогосподарського виробництва, агрокластери та агропромислові зони.

Важливим у теоретичному розумінні спеціалізації є принципи її формування. Канінський П. К. до принципів розвитку спеціалізації в сільському господарстві відносить: розміщення виробництва з мінімальними затратами праці; урахування природно-економічних умов для підвищення продуктивності; створення робочих місць і беззбитковість з мінімальним ризиком; раціональне природокористування та охорону довкілля [4, с. 176–177]. Яворська Т. І. визначає такі принципи спеціалізації: найвища ефективність виробництва, використання ґрунтово-кліматичних та економічних умов господарства, в міру можливості рівномірне і повне використання робочого ресурсу протягом року, використання побічної продукції інших галузей [8, с. 6]. Толанов Д. У. стверджує, що під час розроблення спеціалізації та розміщення виробництва слід дотримуватися таких принципів: стабільність, урахування економічних і виробничих особливостей, науковий підхід, підтримання кооперації та самостійності підприємств, демократичне управління, раціональний розподіл праці та стимулювання продуктивності через матеріальну зацікавленість [9].

На нашу думку, зазначені принципи потребують уточнення. Виходимо з того, що принцип у науці визначає всі подальші положення, які з нього випливають. Тому спеціалізація має базуватися на низці принципів, що забезпечують її раціональність і доцільність. До основних принципів, на наш погляд, варто віднести наступні (табл. 1).

Таблиця 1. Основні принципи спеціалізації аграрних підприємств

<i>Принцип</i>	<i>Характеристика принципу</i>
1. Економічної доцільності	Вибір напрямку спеціалізації має ґрунтуватися на економічних розрахунках, зокрема на рівні рентабельності, витратах виробництва, потенційних доходах, попиті на продукцію й стабільності ринку збуту
2. Ресурсної відповідності	Спеціалізація має враховувати наявні природно-кліматичні умови, земельні ресурси, трудові ресурси, інфраструктуру та рівень матеріально-технічного забезпечення підприємства. Вона має відповідати можливостям господарства реалізовувати обраний напрям з найменшими витратами
3. Концентрації виробництва	Для досягнення економії на масштабі та підвищення продуктивності доцільно зосереджувати виробничі ресурси на обмеженій кількості видів продукції, що сприятиме автоматизації процесів, удосконаленню технологій та зниженню витрат
4. Технологічної узгодженості	Виробничі процеси мають бути взаємопов'язані та логічно поєднані, що дозволяє мінімізувати втрати часу, сировини та праці. Спеціалізація передбачає високий рівень організаційно-технологічної дисципліни
5. Адаптивності до ринку	Спеціалізація повинна бути гнучкою, здатною швидко реагувати на зміни ринкової кон'юнктури, ціноутворення, попиту й пропозиції, що забезпечує стабільність господарювання та знижує ризики
6. Інтеграції та кооперування	Ефективна спеціалізація неможлива без активної взаємодії з іншими суб'єктами господарювання, зокрема через кооперацію, кластеризацію або участь у виробничих ланцюгах. Це дозволяє оптимізувати логістику, переробку та реалізацію продукції
7. Екологічної стійкості	Спеціалізація має враховувати екологічні обмеження та сприяти збереженню довкілля. Вибір виробничого напрямку повинен передбачати дотримання сівозмін, охорону ґрунтів, водних ресурсів та біорізноманіття

Джерело: сформовано авторами.

У контексті розвитку сільського господарства доцільно чітко розмежовувати види та форми спеціалізації. Андрійчук В. Г. залежно від об'єкта спеціалізації розрізняє три її форми: територіальну, спеціалізацію аграрних підприємств і внутрішньогосподарську спеціалізацію, та виділяє чотири види територіальної спеціалізації: зональну, мікрональну, обласну й районну [1, с. 626–627]. За технологічним принципом виробництва продукції, на думку вченого, існують галузева і внутрішньогалузева спеціалізації. Остання має два види: якісно багаторівнева і постадійна [1, с. 629]. У праці [14, с. 188–189] розглянуто такі форми спеціалізації виробництва: предметна, подетальна, технологічна

(постадійна), функціонально спеціалізована. Ці форми спеціалізації, як стверджують вчені, часто переплітаються одна з одною на практиці сільськогосподарського виробництва, проявляються в таких основних видах спеціалізації: зональна, внутрішньогалузева, господарська та внутрішньогосподарська. В економічному словнику-довіднику залежно від виду продукції, окремих деталей, частини готових продуктів та окремих операцій технологічного процесу їх виготовлення, якщо вони виділяються в самостійні галузі, йдеться про три основні види спеціалізації: предметну, подетальну й технологічну [15, с. 304]. Оріщенко Д. М. виділяє такі види спеціалізації аграрних підприємств: за галузевою спрямованістю – рослинницька, тваринницька і змішана спеціалізація; за технологією виробництва – традиційне, інноваційне та органічне виробництво; за масштабом виробництва – масова і нішова спеціалізація; за ступенем інтеграції в ринок – експортно-орієнтована та локальна спеціалізація [6, с. 694]. Калініченко В. М. запропонував класифікацію рівнів та форм розвитку спеціалізації аграрних підприємств. Дослідник виділив за рівнями міжнародну, зональну, регіональну, загальногосподарську, внутрішньогосподарську спеціалізацію та робоче місце; за формою розвитку – міждержавну, міжгалузеву, галузеву, господарську, професійну спеціалізацію; за об'єктом – продуктову (предметну), технологічну постадійну, технологічну функціональну спеціалізацію [3, с. 44]. Беженар І. М. зазначає, що в ринкових умовах зональна, територіальна, внутрішньорайонна та галузева спеціалізації є складовими агропромислового виробництва, що базуються на поглибленні суспільного поділу праці та формують регіональну спеціалізацію, яка визначає виробничий напрям регіону [2, с. 128].

З вищевикладеного випливає, що у публікаціях не чітко розмежовують види і форми спеціалізації, а єдина класифікація в аграрному секторі відсутня. Часто спеціалізацію ототожнюють із товарною формою, ігноруючи інші, зокрема постадійну, яка є важливою складовою предметної спеціалізації. Відсутність уніфікованого підходу до форм спеціалізації ускладнює розуміння організаційних моделей та їх впливу на ефективність господарювання. Вважаємо, що види спеціалізації відображають особливості процесу виробництва сільськогосподарської продукції, включаючи конкретні методи й технологічні підходи до її здійснення. Форми спеціалізації репрезентують напрям зосередження господарської діяльності окремих аграрних підприємств або територіальних утворень на певних видах сільськогосподарського виробництва. Їх поєднання дає змогу ефективно адаптувати аграрне виробництво до природних, економічних і ринкових умов (рис. 1).

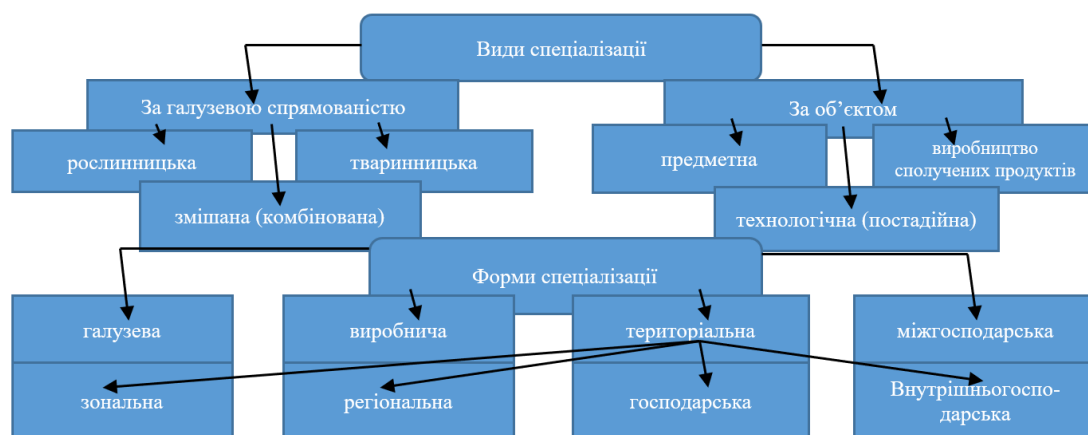

Рисунок 1. Види і форми спеціалізації аграрних підприємств

Джерело: сформовано авторами.

На відміну від стабільної територіальної спеціалізації, спеціалізація багатьох аграрних підприємств в історичному аспекті є динамічною через її незавершеність. Найактивніше вона розвивалася в 1960–70-х роках у формі централізованого створення спеціалізованих господарств різного напрямку (скотарство, кормовиробництво, птахівництво тощо). Однак подальший розвиток спеціалізації стримувався недосконалістю адміністративно-економічних відносин, відсутністю ринкових стимулів та матеріальної зацікавленості. У 1990-х роках через економічну кризу багато підприємств повернулися до багатогалузевості. Після реорганізації КСП у приватні підприємства спеціалізація не стала пріоритетом, однак із розвитком ринкових відносин і за умов економічної підтримки вона знову набуває актуальності. Нині визначальним критерієм спеціалізації є економічна доцільність для товаровиробника, з урахуванням ринкових факторів.

Важливою формою є внутрішньогосподарська спеціалізація, яка передбачає виокремлення окремих видів виробництва або технологічних стадій у межах господарства. Це сприяє ефективному використанню ресурсів, врахуванню локальних умов і підвищенню концентрації виробництва навіть у багатогалузевих підприємствах. Зростання масштабів виробництва потребує узгодженого розвитку як загальної, так і внутрішньогосподарської спеціалізації.

Практика свідчить, що аграрні трансформації негативно вплинули на спеціалізацію сільськогосподарських підприємств, яка нині переважно зорієнтована на рослинництво з домінуванням зернових і технічних культур. Лише останнім часом спостерігається активізація тваринництва, зокрема у свинарстві та молочному скотарстві. Загалом господарська спеціалізація залишається умовно стабільною, але може змінюватися під впливом ринкових чинників, трансформаційних заходів, воєнних дій, зміни клімату тощо.

Визначення виробничого напрямку підприємства, спеціалізації сільськогосподарського виробництва потребує обґрунтованого вибору показників. Слід зазначити, що єдності в цьому питанні серед науковців немає. В літературних джерелах пропонуються різні підходи. При оцінюванні спеціалізації необхідно чітко розмежовувати три групи економічних показників. Перша група пов'язана з визначенням виробничого напрямку або ступеня спеціалізації господарства на виробництві продукції провідної (або провідних) галузі. Вона включає основні (прямі) показники, до яких належить структура товарної продукції, та додаткові (непрямі) показники, зокрема структуру валової продукції, рівень товарності, структуру затрат праці в галузях, засобів виробництва, капітальних вкладень за ряд років, структуру прибутку, посівних площ, поголів'я тварин тощо. До другої групи належать інтегральні показники рівня спеціалізації, зокрема коефіцієнт спеціалізації. Третя група показників розкриває економічну ефективність спеціалізації. Її характеризує така система усталених показників: вартість валової й товарної продукції в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, на одного середньорічного працівника, на 100 грн виробничих основних засобів і на 100 грн витрат виробництва; вихід зерна на 100 га ріллі, м'яса та молока – на 100 га сільськогосподарських угідь; рентабельність виробництва тощо. В іноземних джерелах до ключових показників ефективності включаються рентабельність активів (ROA), рентабельність власного капіталу (ROE), валовий прибуток, коливання річного доходу та ін. [11].

Виробничий напрям підприємства вважається таким, що відповідає його спеціалізації, за умови дотримання встановлених критеріїв щодо структури товарної продукції. Як правило, залежно від кількості та співвідношення головних і додаткових галузей, виділяють вузькоспеціалізовані, глибокоспеціалізовані, спеціалізовані та комбінованої спеціалізації підприємства. Вузькоспеціалізовані мають одну провідну галузь, яка формує понад 90% товарної продукції (птахофабрики, відгодівельні комплекси, тепличні господарства). Глибокоспеціалізовані підприємства поєднують одну головну та 3–4 додаткові галузі, де провідна забезпечує понад 50% виручки.

Спеціалізовані мають дві головні та кілька додаткових галузей, які дають 60–70% доходів (скотарсько-зернові, овочево-молочні тощо). Комбіновані (багатогалузеві) підприємства об'єднують три головні галузі з часткою понад 75% доходів та кілька додаткових [14, с. 160].

Найпоширенішим при визначенні спеціалізації вважається показник структури товарної продукції, оціненої в поточних цінах реалізації, що відображає рівень розвитку товарних відносин підприємства. Однак у ринкових умовах, зі скасуванням держзамовлень і запровадженням ринкових цін та багатоканального збуту, структура товарної продукції стала менш надійним показником. Її змінюють коливання цін, канали реалізації та форми розрахунків (грошові, бартерні, натуральні). Це спотворює реальну питому вагу окремих видів продукції. У зв'язку з цим доцільно використовувати структуру товарної продукції за постійними цінами, що забезпечує об'єктивніше визначення спеціалізації [1, с. 630; 4, с. 178].

Для об'єктивного врахування рівня розвитку всіх товарних галузей у підприємстві доцільно розрахувати коефіцієнт спеціалізації (коефіцієнт ступеня товарного зосередження галузей) (Кз) [1, с. 631]:

$$K_z = \frac{100}{\sum_{i=1}^n P_{vi} (2N_i - 1)},$$

де P_{vi} – питома вага i -ї галузі в структурі товарної продукції, %;

N_i – порядковий номер i -ї галузі в ранжированому ряду, побудованому за спадаючою ознакою: перше місце присвоюють галузі з найбільшою питою вагою в структурі товарної продукції, а останнє – з найменшою.

Згідно з усталеною класифікацією, підприємство вважається багатогалузевим, якщо коефіцієнт ступеня товарного зосередження галузей не перевищує 0,20; має слабкий рівень спеціалізації – при значеннях 0,21–0,30; середній – 0,31–0,40; вищий за середній – 0,41–0,50; високий – 0,51–0,60; і глибокий – понад 0,60 [1, с. 631]. За інших рівних умов підвищення абсолютного значення цього коефіцієнта, як правило, сприяє збільшенню ефективності діяльності аграрного підприємства. Однак водночас зростає ризик втрати фінансової стабільності у разі несприятливих змін ринкової кон'юнктури на продукцію галузей спеціалізації.

Визначення виробничого напрямку та рівня спеціалізації підприємства «А» за різними підходами наведено в табл. 2.

Таблиця 2. Аналіз спеціалізації підприємства «А» за структурою товарної та виробленої продукції за 2023 рік

Вид продукції	Вартість реалізованої продукції		Вартість реалізованої продукції		Вартість виробленої продукції	
	за фактичними цінами, грн	%	за постійними цінами, грн	%	за постійними цінами, грн	%
Пшениця	11559204,0	7,4	19002440,8	11,9	26465795,0	12,1
Кукурудза на зерно	10455131,0	6,7	16911378,8	10,6	59292655,6	27,0
Насіння соняшнику	39529993,0	25,3	49250249,0	30,9	57177166,9	26,1
ВРХ	8408173,0	5,4	10045528,0	6,3	10045528,0	4,6
Коні	64467,0	0,0	332591,2	0,2	-	-
Молоко	86367488,0	55,2	63740039,5	40,0	61293614,7	28,0
Кормові культури (разом)	-	-	-	-	5017246,9	2,2
Усього	156384456,0	100,0	159282227,2	100,0	219292007,1	100,0
Коефіцієнт спеціалізації	0,45		0,31		0,26	

Джерело: розраховано авторами.

Як бачимо, якщо для розрахунку структури товарної продукції використати виручку в поточних цінах реалізації, то підприємство «А» є глибокоспеціалізованим, має молочний з розвиненим виробництвом насіння соняшнику виробничий напрям і вище середнього рівень спеціалізації. Натомість при розрахунку структури товарної продукції за постійними цінами 2021 року воно є спеціалізованим (має молочно-соняшниковий виробничий напрям) із середнім рівнем спеціалізації, що більшою мірою відповідає реальному стану справ. Структура виробленої продукції підприємства «А» свідчить, що воно є багатогалузевим (має молочно-кукурудзяно-соняшниковий виробничий напрям) зі слабким рівнем спеціалізації. Розрахунки показують, що за всіма варіантами на першому місці знаходиться грошова виручка від реалізації молока та вартість його виробництва. Водночас друге та третє місце у структурі товарної продукції займає виробництво насіння соняшнику та пшениці, а у структурі виробленої продукції – кукурудза на зерно і насіння соняшнику. Валова сільськогосподарська продукція включає повторний рахунок, залежить від внутрішнього споживання, а її структура не повною мірою відображає спеціалізацію підприємства.

Спеціалізація сільськогосподарського виробництва тісно пов'язана з його концентрацією – укрупненням виробництва й зосередженням ресурсів у великих господарствах. Вони взаємно посилюють одна одну: спеціалізація сприяє масовому виробництву, а концентрація поглиблює спеціалізацію. Висока концентрація забезпечує впровадження технологій, ефективну організацію праці та рентабельність, але має межі. Надмірне укрупнення може призвести до зростання транспортних витрат, епізоотій та екологічних проблем.

У сільськогосподарських підприємствах в 1960–80-х роках концентрація здійснювалася такими шляхами: територіального укрупнення або злиття з іншими підприємствами; інтенсифікації виробництва в межах одного підприємства; поглиблення спеціалізації зі зростанням обсягів виробництва провідних галузей; міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції підприємств. Деякі напрями давно себе вичерпали, зокрема перший – укрупнення або злиття підприємств на директивній основі. Інтенсифікація здійснюється постійно в міру зростання інвестицій і нарощування основних засобів. Поглиблення спеціалізації також прискорилося у зв'язку зі створенням вузькоспеціалізованих господарств за окремими галузями. Міжгосподарська кооперація та агропромислова інтеграція дають високий ефект за умови їх добровільного здійснення. Саме ця обов'язкова умова будь-якої кооперації найчастіше порушувалася.

В ринкових умовах конкуренція сприяє концентрації виробництва через банкрутство малих підприємств, їх поглинання або добровільне об'єднання. У межах господарства це проявляється у скороченні кількості галузей за сталої земельної площі, що посилює спеціалізацію. Остання тісно пов'язана з кооперацією: перша виокремлює технологічні процеси, друга – об'єднує спеціалізовані виробництва.

З метою зниження ризиків, підвищення стійкості та прибутковості аграрного підприємства практикують диверсифікацію, яка означає розширення видів діяльності, продукції чи послуг. На думку Калініченка В. М., диверсифікація як економічний процес виступає протилежністю концентрації виробництва та полягає в розвитку суміжних або допоміжних напрямів діяльності у високо- чи вузькоспеціалізованих сільськогосподарських підприємствах з метою зниження підприємницьких ризиків [3, с. 46]. Водночас Чукіна І. В. вважає, що спеціалізація і диверсифікація є взаємодоповнюючими, але частково й взаємовиключними чинниками ефективності виробництва. У межах управління аграрним підприємством диверсифікація охоплює розширення спеціалізації,

інтеграцію зв'язків і нові напрями інвестування. Дослідниця наголошує, що ці підходи не слід протиставляти, адже, маючи спільну мету – прибуток, вони реалізуються через різні моделі [7].

Спеціалізація тісно пов'язана з типізацією аграрних господарств, яка передбачає їх поділ за схожістю спеціалізації, галузевої структури, рівня інтенсивності та економічної ефективності. Господарства одного типу мають спільні організаційні риси, зумовлені природно-економічними умовами. Основними критеріями типізації є напрям і рівень спеціалізації, ступінь інтенсивності та характер технологій. Визначення типу господарства має не лише пізнавальне значення, а й слугує основою для науково обґрунтованого управління та раціонального використання ресурсів. Залежно від характеру спеціалізації аграрні підприємства класифікують на такі групи: глибоко спеціалізовані з незавершеним виробничим циклом (вирощування нетелей, корів-первісток, молодняку на реалізацію); глибоко спеціалізовані з однією основною галуззю (наприклад, птахофабрики, овочеві комбінати); спеціалізовані з однією провідною та кількома додатковими галузями (скотарські, свинарські тощо); спеціалізовані з двома-трьома головними та кількома допоміжними галузями; багатогалузеві підприємства, у структурі яких відсутня домінуюча галузь.

Внаслідок значного різноманіття природно-економічних та історичних умов на території України функціонують сільськогосподарські підприємства різних виробничих типів і підтипів. Згідно з результатами наукових досліджень у різних ґрунтово-кліматичних зонах країни домінують відповідні типи аграрних підприємств. Зокрема, для Поліської зони характерні зерново-скотарські, скотарсько-картоплярські, свиновідгодівельні та інші типи господарств. У Лісостеповій зоні переважають скотарсько-буряківницькі, зерново-скотарські, буряко-скотарські, скотовідгодівельні та свиновідгодівельні підприємства. У степовій зоні основними є зерново-скотарські, скотарсько-зернові, свиновідгодівельні, вівчарські, садівницькі типи. У приміських районах великих міст і промислових центрів провідне місце посідають овочево-молочні, молочно-овочеві, овоче-картоплярсько-молочні, плодоягідні, свиновідгодівельні та птахівницькі господарства.

Вважаємо, що спеціалізація в сільському господарстві з урахуванням фактичного розміру володіння та користування сільськогосподарськими угіддями підприємств не виключає, а передбачає поєднання з іншими галузями для раціонального використання ресурсів. У 2021 р. 22% підприємств мали у своєму розпорядженні 85,2% загальної площі сільгоспугідь. При цьому площа одного господарства перевищувала 500 га. З них 12,3% підприємств користувалися 48,8% земельних ділянок з площею на одне господарство від 1000 до 5000 га. 25,3% загальної площі сільгоспугідь належали 1,5% підприємств із площею одного господарства понад 5000 га [17, с. 160]. Наведені дані свідчать про значну концентрацію земельних ресурсів у відносно невеликій частки підприємств, що володіють великими за площею господарствами. Це впливає на структуру аграрного виробництва та ефективність використання земельних ресурсів. Природний характер виробництва, пов'язаний із землею та сезонністю, вимагає галузевого комбінування. Тому діалектика розвитку спеціалізації полягає у поєднанні суперечностей між необхідністю інтеграції галузей та вимогами концентрації для підвищення ефективності виробництва.

Раціональна спеціалізація аграрних підприємств, як чинник зниження фінансових ризиків, нині зазнає трансформації під впливом технологічного прогресу, воєнних дій, кліматичних змін та нових споживчих уподобань. Для забезпечення довготривалої стабільності аграрним товаровиробникам необхідно враховувати ці тенденції в умовах динамічного розвитку та зростання значущості сталого підходу. Ефективна спеціалізація в аграрному секторі потребує інтеграції

сучасних технологій, фінансових механізмів (зокрема агрострахування та інших інструментів управління ризиками), а також глибокого аналізу ринкової кон'юнктури. Водночас вона передбачає системне планування, обґрунтований облік і належне управління, що є передумовами досягнення економічної ефективності аграрних підприємств.

Вищезазначене свідчить про тісний взаємозв'язок терміна «спеціалізація аграрних підприємств» з низкою суміжних понять. З метою розставлення акцентів доцільно сформувані логічну структуру причинно-наслідкових зв'язків між досліджуваними категоріями (рис. 2).

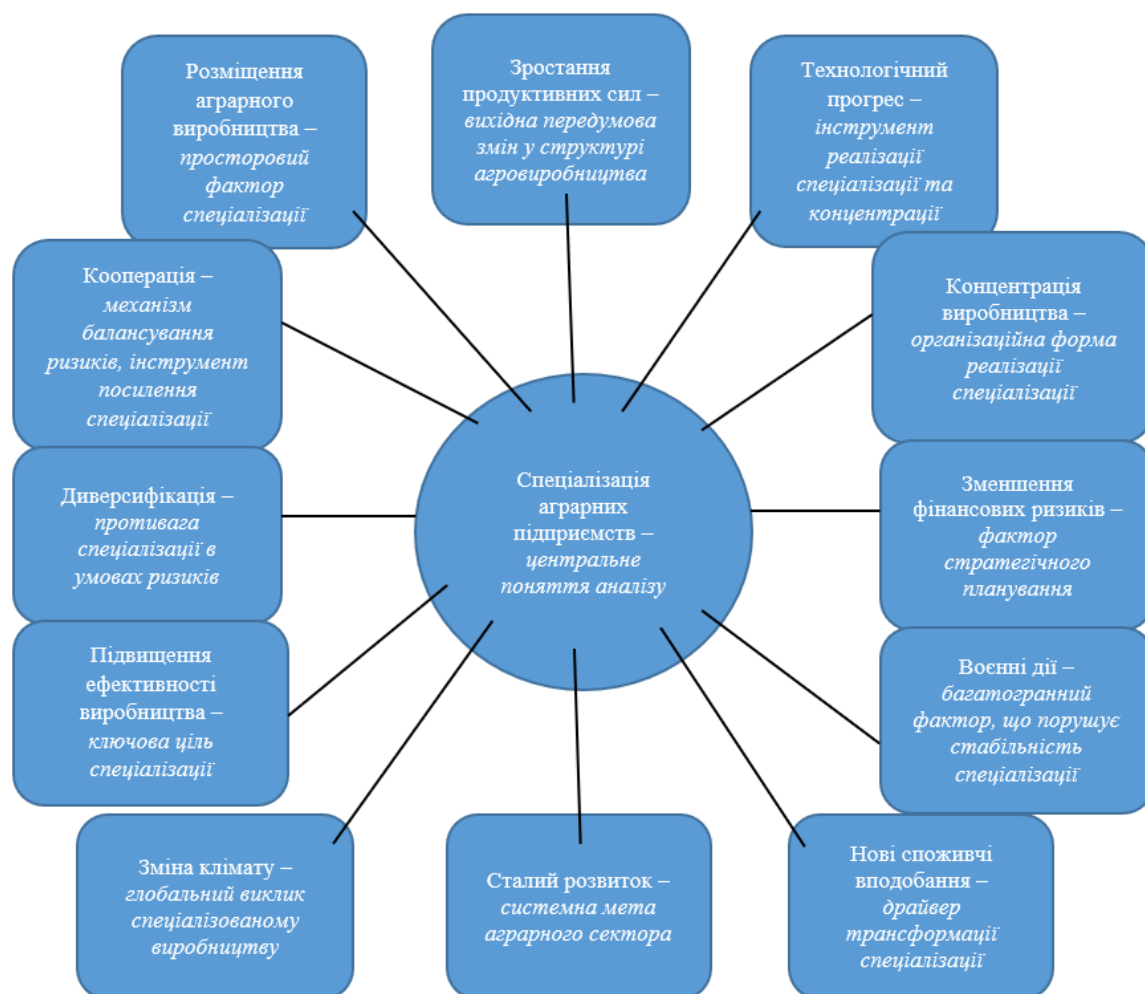

Рисунок 2. Логічна структура причинно-наслідкових зв'язків досліджуваних понять, пов'язаних зі спеціалізацією

Джерело: розроблено авторами.

Спеціалізація аграрних підприємств є результатом взаємодії продуктивних сил, технологічного прогресу та потреб ринку, але її ефективність визначається гнучкістю до зовнішніх ризиків – кліматичних, фінансових, соціальних і воєнних. Для досягнення сталого розвитку необхідна збалансована стратегія, яка поєднує спеціалізацію, адаптивне розміщення, елементи диверсифікації та орієнтацію на нові споживчі тренди. Втім в умовах війни пріоритетами стають продовольча безпека, логістична досяжність, локалізація ринків і гнучкість у

структурі виробництва. Тому під час війни кооперація, диверсифікація й адаптивне планування набувають критичного значення для виживання й відновлення аграрних підприємств.

Висновки. Спеціалізація аграрних підприємств полягає у зосередженні виробництва на окремих видах продукції з метою підвищення ефективності, конкурентоспроможності та раціонального використання ресурсів. Запропоновані принципи забезпечують її раціональність і доцільність. Обґрунтовано необхідність розрізнення видів і форм спеціалізації. Всебічне оцінювання процесу спеціалізації передбачає використання трьох груп економічних показників. Логічна структура причинно-наслідкових зв'язків між досліджуваними поняттями сприяє комплексному розкриттю сутності поняття «спеціалізація аграрних підприємств». Удосконалення спеціалізації має бути спрямоване на зниження ризиків і підвищення фінансової стабільності суб'єктів господарювання в аграрній сфері. Серед ключових викликів – зміна клімату, воєнні дії та необхідність сталого розвитку.

Conclusions. Specialization of agricultural enterprises consists of concentrating production on certain types of products in order to increase efficiency, competitiveness, and rational use of resources. The proposed principles ensure their rationality and expediency. The need to distinguish between types and forms of specialization is substantiated. A comprehensive assessment of the specialization process involves the use of three groups of economic indicators. The logical structure of cause-and-effect relationships between the concepts under study contributes to a comprehensive disclosure of the essence of the concept of «specialization of agricultural enterprises». Improving specialization should be aimed at reducing risks and increasing the financial stability of business entities in the agricultural sector. Among the key challenges are climate change, military operations, and the need for sustainable development.

Список використаних джерел

1. Андрійчук В. Г. Економіка підприємств агропромислового комплексу : підручник. Київ : КНЕУ, 2013. 779 с.
2. Беженар І. М. Стан розвитку спеціалізації в аграрних підприємницьких структурах. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Вип. 10. С. 128–133. URL: <http://global-national.in.ua/archive/10-2016/28.pdf> (дата звернення: 25.06.2025).
3. Калініченко В. Спеціалізація аграрного виробництва: генезис дефініції, принципи та форми розвитку. *Scientific journal «Modeling the development of the economic systems»*. 2023. № 2. С. 42–47. DOI: <https://doi.org/10.31891/mdes/2023-8-6>
4. Канінський П. К. Наукові засади спеціалізації аграрного виробництва. *Вісник ЖДТУ*. Серія: Економічні науки. 2006. № 3 (37). С. 174–180. URL: <https://ven.ztu.edu.ua/issue/view/6375> (дата звернення: 25.06.2025).
5. Малік М. Й., Беженар І. М., Грищенко О. Ю. та ін. Науково-методичні засади поглиблення спеціалізації в аграрних підприємницьких структурах. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2015. 104 с.
6. Оріщенко Д. Інституційні механізми регулювання спеціалізації аграрних підприємств. *Вісник Хмельницького національного університету*. Серія: Економічні науки. 2024. Том 336. № 6. С. 692–698. DOI: <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2024-336-105>
7. Чукіна І. В. Розвиток спеціалізації та диверсифікації як чинник управління результативності виробничо-господарською діяльністю аграрних підприємств. *Ефективна економіка*. 2018. № 12. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/12_2018/118.pdf (дата звернення: 25.06.2025).
8. Яворська Т. І. Оцінка рівня спеціалізації сільськогосподарського виробництва. *Вісник ХНТУСГ*. 2019. Вип. 202. С. 3–10. URL: <http://elar.tsatu.edu.ua/bitstream/123456789/11725/1/18.pdf> (дата звернення: 25.06.2025).
9. Tolanov D. U. Specialization of enterprises in agriculture and formation of optimal composition of industries. *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*. 2022. Vol. 9. No. 9. С. 12–17. Doi: <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/GBZ9U>.
10. Khurramov E. Kh. The Role of Economic Concentration in Agriculture. *Ijrasnet Journal For Research in Applied Science and Engineering Technology*. 2022. DOI: <https://doi.org/10.22214/ijrasnet.2022>

11. Hansson H., Ferguson R., & Olofsson C. Understanding the diversification and specialization of farm businesses. *Agricultural and Food Science*. 2010. No. 19 (4). P. 269–283. DOI: <https://doi.org/10.2137/145960610794197605>
12. Nafziger Alan. Farm Diversification. *Agriculture dictionary*. April 28, 2025. URL: https://agriculturedictionary.com/farm-diversification/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 25.06.2025).
13. Ignaciuk Ada, Maggio Giuseppe, Sitko Nicholas. Crop diversification increases productivity and stabilizes income of smallholders. FAO Agricultural Development Economics Policy Brief 8. Italy, Rome. 2018. URL: <https://openknowledge.fao.org/handle/20.500.14283/i9458en> (дата звернення: 25.06.2025).
14. Петрига О. М., Яворська Т. І., Прус Ю. О. Економіка аграрного підприємства: навч. посіб. / за ред. О. М. Петриги, Т. І. Яворської. Мелітополь : Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2016. 498 с. URL: http://elar.tsatu.edu.ua/bitstream/123456789/5518/1/Економіка%20аграрного%20підприємства_навчальний%20посібник_О.%20М.%20Петрига%20Т.%20І.%20Яворська%20Ю.%20О.%20Прус.pdf (дата звернення: 25.06.2025).
15. Економічний словник-довідник / за ред. С. В. Мочерного. Київ : Femina, 1995. 366 с. URL: <https://archive.org/details/eksl1995/page/304/mode/2up> (дата звернення: 25.06.2025).
16. Статистичний щорічник України за 2023 рік / за ред. І. Є. Вернера. Київ : Державна служба статистики України, 2024. 265 с. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/11/year_23_u.pdf (дата звернення: 25.06.2025).
17. Сільське господарство України за 2021 рік: статистичний збірник. / Відпов. за вип. О. Прокопенко. Київ: Державна служба статистики України, 2022. 163 с. URL: <https://stat.gov.ua/sites/default/files/2023-07/Статистичний%20збірник%20«Сільське%20господарство%20України»%202021%20рік%20.pdf> (дата звернення: 25.06.2025).

References

1. Andriychuk V. H. (2013). *Ekonomika pidpryemstv ahropromyslovoho kompleksu*. [Economics of agro-industrial complex enterprises]. Kyiv: KNEU. (In Ukrainian).
2. Bezhenar I. M. (2016) Stan rozvytku specializaciji v aghrarnykh pidpryjemnyckyx strukturakh. [The state of development of specialization in agricultural business structures]. *Hlobal'ni ta natsional'ni problemy ekonomiky*, issue 10, pp. 128–133. Available at: <http://global-national.in.ua/archive/10-2016/28.pdf> (accessed: 25 June 2025).
3. Kalinichenko V. (2023) Specializacija aghrarnogho vyrobnyctva: ghenезys definiciji, pryncypy ta formy rozvytku. [Specialization of agricultural production: genesis of the definition, principles and forms of development]. *Modeling the development of the economic systems*, no. 2, pp. 42–47. DOI: <https://doi.org/10.31891/mdes/2023-8-6>
4. Kanins'kyj P. K. (2006) Naukovi zasady specializaciji aghrarnogho vyrobnyctva. [Scientific principles of specialization of agricultural production]. *Visnyk ZhDTU. Seriya: Ekonomichni nauky*, no. 3 (37), pp. 174–180. Available at: <https://ven.ztu.edu.ua/issue/view/6375> (accessed: 25 June 2025).
5. Malik M. Y., Bezhenar I. M. and Hryshchenko O. Yu. (2015). *Naukovo-metodychni zasady pohlyblennya spetsializatsiyi v aghrarnykh pidpryemnyts'kykh strukturakh*. [Scientific and methodological principles of deepening specialization in agricultural business structures]. Kyiv: NNTs "IAE". (In Ukrainian).
6. Orishchenko D. (2024) Instytutcijni mekhanizmy rehuljuvannja specializaciji aghrarnykh pidpryemstv. [Institutional mechanisms for regulating the specialization of agricultural enterprises]. *Visnyk Khmel'nyts'koho natsional'noho universytetu. Seriya: Ekonomichni nauky*, vol. 336, no. 6, pp. 692–698. DOI: <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2024-336-105>
7. Chukina I. V. (2018) Rozvytok specializaciji ta dyversyfikaciji jak chynnyk upravlinnja rezul'tatyvnosti vyrobnycho-ghospodars'koju dijalnistju aghrarnykh pidpryemstv. [Development of specialization and diversification as a factor in managing the effectiveness of production and economic activities of agricultural enterprises]. *Efektivna ekonomika* (electronic journal), no. 12. Available at: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/12_2018/118.pdf (accessed: 25 June 2025).
8. Yavors'ka T. I. (2019) Ocinka rivnja specializaciji sil's'kogospodars'kogho vyrobnyctva. [Assessment of the level of specialization of agricultural production]. *Visnyk KhNTUSH*, issue 202, pp. 3–10. Available at: <http://elar.tsatu.edu.ua/bitstream/123456789/11725/1/18.pdf> (accessed: 25 June 2025).
9. Tolanov D. U. (2022) Specialization of enterprises in agriculture and formation of optimal composition of industries. *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, vol. 9, no. 9, pp. 12–17. Doi: <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/GBZ9U>.
10. Khurramov E. Kh. (2022). The Role of Economic Concentration in Agriculture. *Ijrasnet Journal For Research in Applied Science and Engineering Technology*. DOI: <https://doi.org/10.22214/ijrasnet.2022>
11. Hansson H., Ferguson R. and Olofsson C. (2010) Understanding the diversification and specialization of farm businesses. *Agricultural and Food Science*, no. 19 (4), pp. 269–283. DOI: <https://doi.org/10.2137/145960610794197605>

12. Nafzger A. (2025). Farm Diversification. *Agriculture dictionary*. Available at: https://agriculturedictionary.com/farm-diversification/?utm_source=chatgpt.com (accessed: 25 June 2025).
13. Ignaciuk A., Maggio G. and Sitko N. (2018). Crop diversification increases productivity and stabilizes income of smallholders. FAO Agricultural Development Economics Policy Brief 8. Rome, Italy. Available at: <https://openknowledge.fao.org/handle/20.500.14283/i9458en> (accessed: 25 June 2025).
14. Petryha O. M., Yavors'ka T. I. and Prus Yu. O. (2016). *Ekonomika ahrarnoho pidpryyemstva*. [Economics of an agricultural enterprise]. Melitopol: vyd-vo Melitopol's'ka typohrafiya "Lyuks". Available at: http://elar.tsatu.edu.ua/bitstream/123456789/5518/1/Економіка%20аграрного%20підприємства_навчальний%20%20посібник_О.%20М.%20Петрига%2С%20Т.%20І.%20Яворська%2С%20Ю.%20О.%20Прус.pdf (accessed: 25 June 2025). (In Ukrainian).
15. Mochernyy S. V. (ed.). (1995). *Ekonomichnyy slovnyk-dovidnyk*. [Economic dictionary-reference]. Kyiv. Femina. (In Ukrainian). Available at: <https://archive.org/details/eks11995/page/304/mode/2up> (accessed: 25 June 2025).
16. Derzhavna sluzhba staty'sty'ky' Ukrainy' (2024). *Staty'sty'chny'j shhorichny'k Ukrainy' za 2023 rik*. [Statistical Yearbook of Ukraine for 2023]. Kiev. Available at: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/11/year_23_u.pdf (accessed: 25 June 2025).
17. Derzhavna sluzhba staty'sty'ky' Ukrainy' (2022). *Sil's'ke gospodarstvo Ukrainy' za 2021 rik: staty'sty'chny'j zbirny'k*. [Agriculture of Ukraine for 2021: statistical collection]. Kiev. Available at: <https://stat.gov.ua/sites/default/files/2023-07/Статистичний%20збірник%20«Сільське%20господарство%20України»%202021%20рік%20.pdf> (accessed: 25 June 2025).